

Kackerlackor i såsen?

Smuts och renlighet på en finsk fattiggård i början av 1900-talet

Johanna Annola

Inledning

När det gäller renlighet är också den mycket undermålig. Underkläder och sängkläder byts var fjortonde dag. Bastubad sker var fjortonde dag, ibland mer sällan än så. [...] Varken föreståndarinna eller någon annan [har vidtagit] några som helst åtgärder för att göra institutionen fri från ohyra.¹

Så här beskrev en av de intagna Kotka glasbruks fattiggård i en polisutredning angående bristande renlighet våren 1917. Med utgångspunkt i Kotkafallet, det vill säga konflikten mellan å ena sidan fattiggårdens föreståndarinna och å andra sidan några av de intagna, kommer jag att diskutera sätten på vilka smuts och renlighet upplevdes i storfurstendömet Finland i början av 1900-talet,² och hur renlighet kunde användas som distinktion och vapen i kampen mot samhällets överhet. Studien visar bland annat att de fattiga inte var en homogen och maktlös massa i frågor som gällde deras omgivning.

Precis som nästan alla kommunala fattigvårdsinstitutioner i Finland var Kotka glasbruks fattiggård ett resultat av 1879 års fattigvårdsförordning. Liknande lagar hade antagits i Danmark och Sverige under 1860- och 1870-talen, och i England och Wales så tidigt som 1834. Lagstiftningsreformerna syftade till att minska kostnaderna för fattigvården

för skattebetalarna genom att utesluta arbetsföra ("ovärdiga") fattiga från rätten till avgiftsfri fattigvård. De arbetsföra fattiga utplacerades på fattiggårdar eller arbetshus, där de arbetade för sitt uppehälle och lärde sig hur de skulle leva ett anständigt liv. Institutionerna inhyste även arbetsoförmögna ("värdiga") fattiga, såsom föräldralösa barn, gamla, sjuka, vanföra och mentalt sjuka.³

I Finland blev den unge järnvägsingenjören Gustaf Adolf Helsingius den ivrigaste förespråkaren för inrättandet av fattiggårdar. År 1886 utnämnde den finska senaten honom till fattigvårdskonsulent med uppdrag att resa runt i Nordeuropa och samla uppgifter om olika sätt att ordna fattigvård. Resorna övertygade Helsingius om att det mest effektiva och mest moderna sättet att organisera kommunal fattigvård även i Finland var att bilda ett nätverk av fattiggårdar.⁴ Hans utredning kan tolkas som ett försök att visa att Finland inte var efterblivet – vilket hävdades av finländska intellektuella – när det gällde samhällliga frågor och att storfurstendömet ville vända sig mot västvärlden i stället för att följa utvecklingen i moderlandet Ryssland.⁵ I Finland varade fattiggårdens era från 1880-talet till antagandet av fattigvårdslagen 1922. Därefter placerades de olika kategorierna av intagna i separata institutioner samtidigt som de gamla fattiggårdarna gradvis gjordes om till ålderdomshem.⁶

De finska fattiggårdarna omfattades av det kommunala självstyret, finansierades med kommunala medel och drevs antingen av en kommunalnämnd eller av en särskilt utsedd fattigvårdsstyrelse. Medlemmarna i dessa nämnder och styrelser utsågs bland lokala skattebetalare, som huvudsakligen bestod av självägande bönder. Samtidigt var fattiggårdarna också föremål för statlig kontroll i form av Fattigvårdsinspektionen, som etablerades 1888. Inspektionen bestod av en fattigvårdsinspektör och tre fattigvårdsinstruktörer, vilka inspekterade fattiggårdarna regelbundet. Den första fattigvårdsinspektören var den ovannämnde Helsingius, som således fick ett arvode för att ha introducerat fattiggårdar i Finland.⁷ Dessa statstjänstemän – inspektören och instruktörerna – rapporterade de allvarligaste tillkortakommandena till länets guvernör, som sedan fattade beslut om nödvändiga åtgärder, såsom att begära en polisutredning. Utöver detta öppnade etableringen av fattigvårdsinspektionen upp

möjligheter för en centraliserad och toppstyrd distribution av information om skötseln av fattiggårdar i form av vägledande brev, broschyrer, tidskriftsartiklar och handböcker. Syftet med dessa dokument var att upplysa beslutsfattare på lokal nivå om vad som förväntades av en fungerande fattiggård.⁸

En välorganiserad fattiggård skulle erbjuda både disciplinär samhällsutbildning för arbetsföra och rudimentär vård för arbetsoförmögna fattiga. Fattiggårdar skulle främja renlighet genom att göra de intagna bekanta med regelbundna rutiner för rengöring och tvättning. Det verkar som om hjälpsökande individer ofta ansågs vara inte bara fattiga, utan även smutsiga. Uppfattningen speglades i de praktiska rutiner som genomfördes vid en individs ankomst till en fattiggård: enligt handböcker, författade av fattigvårdsinspektören, skulle nykomlingen badas noggrant och i vissa fall skulle hans eller hennes hår snaggas. Därefter skulle den intagna informeras om de dagliga rutinerna och reglerna vid institutionen samt om de arbetsuppgifter som han eller hon förväntades utföra i fattiggården.⁹ För arbetsföra män omfattade detta vanligen arbete på fälten och i skogarna. Arbetsföra kvinnor tog hand om hushållsuppgifter, såsom enkel vård av unga, gamla och sjuka, boskapsskötsel, matlagning, städning och tvätt i enlighet med instruktionerna som gavs till dem.¹⁰ Arbetsfördelningen på fattiggårdarna liknade således den genuskodade arbetsfördelningen på finska lantgårdar i allmänhet: män ansvarade för jordbruksarbete och kvinnor för kreatursskötsel och hushållsarbete.¹¹

I detta avseende spelade fattiggårdsföreståndaren eller -föreståndarinnan en avgörande roll: han eller hon hade till uppgift att förmedla statstjänstemännens uppfattning om ett anständigt liv – flit, ordning och renlighet – till de intagna. Statstjänstemännen stipulerade tidigt att den dagliga hanteringen av små till medelstora fattiggårdar skulle anförtrös ”en viss grad bildad”¹² kvinna med tillräckliga omsorgs- och hushållskunskaper. Hon skulle sköta bokföringen, ta hand om livsmedelsförråden, övervaka vården av kläna intagna, samordna de arbetsföras arbete och sköta ordningen och renligheten på institutionen. Statstjänstemännen föredrog föreståndarinnor framför föreståndare, eftersom de ansåg att endast en kvinna med sin moderliga läggning kunde göra

institutionen till ett hem, där de intagna verkligen skulle internalisera ordning och renlighet. Denna inställning baserades på (och reproducerade) medelklassens samtida uppfattning om kvinnor som naturliga vårdare och fostrare både i privata hem och i samhället.¹³

Genom att fokusera på konflikten vid Kotka glasbruks fattiggård avser jag i detta kapitel söka svar på följande fråga: Hur uppfattades smuts av personerna på och kring en fattigvårdsanstalt? Kapitlet inleds med en sammanfattning av händelserna vid Kotka glasbruks fattiggård. Den andra delen diskuterar de olika aktörernas uppfattningar om tillkortakommandena på institutionen – med andra ord smuts så som den uppfattades av de inblandade. Individernas erfarenheter av förhållandena på fattiggården återfinns i samtida dokument, såsom protokoll över inspektioner av fattiggården samt tidningsartiklar som publicerades i lokala tidningar. Det bör noteras att vi inte hör föreståndarinnans och de intagnas egna röster, eftersom de inte själva skrev dokumenten. Något annat material har inte bevarats, och även om källmaterialet är på det ovannämnda sättet bristfälligt kastar det ljus över de saker som dessa aktörer upplevde som viktiga. I den tredje delen av kapitlet sätts Kotkafallet in i ett vidare perspektiv genom en inblick i fattigvårdsinspektionens egen vägledande litteratur och artiklar publicerade i *Köyhäinhoitolehti* ("Fattigvårdsbladet"), som var en facktidsskrift för olika aktörer inom fattigvården.

Konflikten på Kotka glasbruks fattiggård

Hamnstaden Kotka är belägen vid inloppet till Kymmene älv på Finlands sydöstra kust. Kring sekelskiftet 1900 karakteriserades Kotka av en snabb tillväxt inom sågverksindustrin och en stabil befolkningsökning.¹⁴ En fattiggård för 60 intagna etablerades 1892,¹⁵ men den blev snabbt överfull. År 1912 öppnades ett annex för cirka 15 intagna i ett före detta glasbruks lokaler – därav det halvofficiella namnet Glasbrukets fattiggård. Då utbyggnaden av huvudinstitutionen försenades blev annexet en mer permanent lösning och även det överfullt.¹⁶

Glasbrukets lokaler omfattade sju bostadsbyggnader av timmer, de nödvändiga uthusen och en bastu, varav samtliga hade byggts för fabriks-

Bild 3.1. Kotka hamnområde 1904–1906. Glasbruket, som stängdes ner ett par år senare, ligger längst till vänster i bild. Källa: Kymmenedalens museum/fotograf Fanny Hjelm.

arbetarna och deras familjer på 1870-talet. Lokalerna köptes av Kotka stad i början av 1900-talet för att inhysa olika kommunala socialvårdsinstitutioner. Ett av husen gjordes om till ett sjukhus för smittsamma sjukdomar medan ett annat tjänade som klinik för tuberkulospatienter.¹⁷ Fattiggårdsannexet etablerades i en byggnad som bestod av fem rum och ett kök. Tre rum reserverades för de intagna, ett för föreståndarinnan och ett användes som matsal. Det fanns inga badrum, tvättrum eller förrådsutrymmen.¹⁸ År 1917 drevs annexet av 38-åriga Maria Niiranen.¹⁹

Tumultet kring Kotka glasbruks fattiggård började i januari 1917, när den socialistiska tidningen *Eteenpäin* ("Framåt") publicerade en redogörelse för det "beklagliga skicket" på glasbrukets fattiggård. Enligt en anonym källa var både maten och renligheten på institutionen av undermålig kvalitet, eftersom fattiggården hade "lämnats åt sitt öde" av

medlemmar av den lokala fattigvårdsstyrelsen och andra myndigheter.²⁰ Oroade över anklagelserna gjorde styrelsen genast en inspektion. Representer för såväl *Eteenpäin* som dess högerrival *Etelä-Suomi* ("Södra Finland") närvarade vid inspektionen. Ett par dagar senare publicerade tidningarna motstridiga redogörelser för händelsen. Medan *Eteenpäin* beskrev inspektionen som ytlig rapporterade *Etelä-Suomi* att anklagelserna befunnits grundlösa.²¹ Den senare ståndpunkten upprepades även i fattigvårdsstyrelsens redogörelse för händelsen, som skickades till fattigvårdsinspektionen i februari 1917: allt var i sin ordning.²²

Tidningsdebatten återspeglar ett bredare fenomen: sedan tidigt 1900-tal hade fattigvårdssystemet i allt större utsträckning kritiserats av en växande politisk kraft, nämligen socialisterna. Det huvudsakliga problemet var att även om Finland hade introducerat allmän rösträtt i nationella val 1906, utgick de kommunala valen fortfarande från egendomsriterier. Således kunde individer med begränsade ekonomiska tillgångar inte ingå i fattigvårdsstyrelser eller ha något att säga till om gällande fattigvården. Socialisterna försökte öka allmänhetens medvetenhet om ojämlikheten i beslutsfattandet genom att publicera tidningsartiklar om de undermåliga levnadsvillkoren och den dåliga behandlingen på fattiggårdarna. Antalet sådana avslöjanden ökade lavinartat i samband med revolutionerna i Ryssland 1917, som fick finska socialister att hoppas på möjligheter till storskaliga samhällsreformer också i Finland.²³ Så här beskrevs tillståndet i den socialistiska tidningen *Työmies* ("Arbetaren") sommaren 1917:

Om kapitalister inte längre kan tjäna på arbetarnas arbetsinsats, försöker de ändå klämma ut varje droppe styrka ur arbetarna genom att tvinga dem att slita på en fattiggård – trots det faktum att dessa institutioner ska vara ålderdomshem för åldringar. Så fort en äldre människa är för klen för att arbeta, minskar de hans ransoner och plågar honom genom att [sätta ut honom] i kylan, som om de ville påskynda hans död. Detta, om något, bevisar att nya kommunala lagar behövs.²⁴

Det verkar dock som om saker och ting inte förändrades på Kotka glasbruks fattiggård trots inspektionen i januari. Då beslutade sig den 44-årige arbetaren Juho Varpasalo, en före detta intagen på fattiggården,

för att ta saken i egna händer och kontakta guvernören i Viborgs län. Det förefaller som om han kände till att just guvernören kunde beordra en polisutredning på fattiggården, oberoende av fattigvårdsstyrelsens inställning till saken.

Juho Varpasalo hade förmodligen mer erfarenhet än andra intagna av att sätta igång aktioner. Han valdes 1908 till ordförande för styrelsen för Kotka arbetares kooperativa restaurang, men avskedades sex månader senare för att ”han helt och hållet misslyckats med sina uppgifter”.²⁵ Enligt enstaka omnämnanden i lokala tidningar hade Varpasalo 1910 även startat egen verksamhet inom betongentreprenad.²⁶ Det verkar som om han sedan insjuknade: enligt ett omnämnande i *Etelä-Suomi* hade Varpasalo ”ställt till med bråk på sjukhuset” innan han i oktober 1916 togs in på glasbrukets fattiggård.²⁷ Senare överfördes han till ”en annan institution”.²⁸

I sitt brev till guvernören uppgav Varpasalo att han själv hade varit den visselblåsare som ursprungligen hade informerat *Eteenpäin* om tillkortakommandena i annexet. Han misstänkte även att detta var anledningen till att han flyttades till en annan institution kort efter förfarandet i januari. Varpasalo ville trots detta fortsätta sin kamp för dem som ännu bodde i annexet. Han fortsatte med att anklaga föreståndarinnan Maria Niiranen för att inte hålla annexet tillräckligt rent. Varpasalo hävdade även att inspektionen i januari hade varit otillräcklig, eftersom styrelsen endast hade intervjuat 9 av de 26 intagna som bodde på institutionen. Utöver detta hade de intagna inte informerats om resultaten av inspektionen och förhållandena hade inte förbättrats nämnvärt. Dessutom fortsatte fattigvårdsstyrelsen att ignorera de intagnas återkommande klagomål.²⁹

Varpasalos brev gick inte obemärkt förbi: guvernören beordrade en polisutredning, som vidtogs på glasbrukets fattiggård i april 1917. Juho Varpasalo, föreståndarinnan Maria Niiranen och samtliga intagna förhördes av polisen.³⁰ Utredningen följdes och rapporterades av de två lokala tidningarna i början av maj. Medan högertidningen *Etelä-Suomi* höll sig till ett kronologiskt rapportering av anklagelserna och händelserna,³¹ deklarerade den socialistiska *Eteenpäin* triumferande:

Den officiella utredningen har visat att de intagnas klagomål, som tidigare publicerats i vår tidning, var berättigade och att vi varken hade förvrängt historierna om glasbrukets fattiggård eller publicerat dem av illvilja – så som först hävdades av de berörda parterna och de lokala borgerliga tidningarna.

Det antyddes även i *Eteenpäin* att både fattigvårdsstyrelsen och föreståndarinnan borde ha förstånd att avgå.³²

I maj 1917 lämnade chefen för Kotka polismyndighet in sin slutliga redogörelse till guvernören, som vidarebefordrade den till fattigvårdsinspektionen. Enligt redogörelsen var de undermåliga förhållandena på annexet ett resultat av dels dålig planering, dels dålig ledning. Lokalerna var långt ifrån idealiska och fattigvårdsstyrelsen hade upprepade gånger, med hänvisning till annexets temporära karaktär, avslagit föreståndarinnans anhållan om förbättringar. Föreståndarinnan hade dock själv gjort sig skyldig till dålig behandling av de intagna och dessutom sålt ransoner som tilldelats de intagna. Med anledning av detta skulle hon antingen sägas upp eller förflyttas till huvudinstitutionen för att arbeta under ledning av den mer erfarna föreståndarinnan där.³³

Enligt lokala tidningar sade man faktiskt upp Maria Niiranen eller tvingade henne att lämna in sin avskedsansökan, och tjänsten utlystes på nytt i maj 1917.³⁴ Det finns inga uppgifter om hennes senare förhållanden. Juho Varpasalo verkar å sin sida ha fortsatt med sina socialistiska aktiviteter under den senare delen av 1917, men han hamnade i konflikt med en av sina kamrater och dömdes sedermera till fyra månader i fängelse för ärekränkning.³⁵ Vissa mindre förbättringar gjordes gällande förhållandena på fattiggården i Kotka. Fattigvårdsstyrelsen vände sig till stadsfullmäktige strax efter polisutredningen och föreslog att en ny fattiggård skulle byggas så snart som möjligt alternativt att en tredje byggnad skulle hyras.³⁶ Stadsfullmäktige bedömde att det skulle bli för dyrt att uppföra en ny byggnad och beslutade istället att hyra ytterligare en gammal bostadsbyggnad belägen i glasbruksområdet.³⁷

Erfarenheter av smuts

I kärnan av krisen på Kotka glasbruks fattiggård låg frågan om rengöringsrutiner på institutionen. Enligt de riktlinjer som specificerades 1899 och 1917 av fattigvårdsinspektionen skulle de intagna på fattiggården bada och byta underkläder minst en gång i veckan. Deras sängkläder skulle bytas varannan vecka. Utöver detta nämndes det i 1917 års version att alla sängar och sängkläder skulle rengöras och dammas av utomhus varje lördag.³⁸ Dessa riktlinjer ingick i en modellordningsstadga för fattiggårdar, vilket tyder på att grunden till de föreslagna åtgärderna var just ordning och snygghet. Det fanns alltså inga som helst hänvisningar till hälsa. Med hänsyn till att dessa åtgärder i praktiken skapade förutsättningar för bättre hälsa, kan man emellertid konstatera att den dåtida uppfattningen om ordning innefattade även tankar om god hygien och hälsa.

Huruvida de uttalade reglerna för Kotka glasbruks fattiggård överensstämde med de ovanstående riktlinjerna finns det inga uppgifter om. I vilket fall som helst avvek verksamheten uppenbarligen från fattigvårdsinspektionens rekommendationer. Föreståndarinnan Maria Niiranen förklarade i polisutredningen att bastubad företogs varannan vecka. Underkläder och sängkläder byttes en gång i veckan på sommaren och varannan vecka på vintern.³⁹

Konflikten visar att det förekom olika uppfattningar om smuts och därmed även om renlighet. Det verkar som om majoriteten av de intagna – såväl manliga som kvinnliga, unga som gamla – faktiskt var nöjda med renlighetsrutinerna vid glasbrukets fattiggård vid både fattigvårdsstyrelsens inspektion och polisutredningen.⁴⁰ Detta kan betyda att de hade haft liknande vanor innan de togs in på fattiggården, eller att de ansåg livet på fattiggården som en välkommen förbättring vad gäller renlighet. En annan möjlighet är att de intagna hade skrämts till tystnad av föreståndarinnan eller ledamöter i fattigvårdsstyrelsen. Oavsett vilket så var det utöver Juho Varpasalo endast två intagna som uttryckte missnöje med rengörings- och bytesrutinerna på institutionen. En 60-årig manlig intagen nämnde att han skulle ha föredragit att byta sina underkläder oftare, eftersom han led av en hudåkomma och

Bild 3.2. Fattiggårdsannexet fanns sannolikt i ett av de mindre husen som står bakom den långa byggnaden i den här bilden från 1910-talet. Källa: Kymmene-dalens museum/fotograf okänd.

hade varande sår på benen. En 70-årig kvinna, som inte avslöjade några vidare detaljer om sitt hälsotillstånd, uttryckte en liknande önskan.⁴¹

Således fanns det en diskrepans mellan anklagelserna som framfördes av Varpasalo i *Eteenpäin* och uttalandena av majoriteten av de intagna. Det är omöjligt att veta huruvida Varpasalo överdrev kraftigt eller om de intagna i själva verket hade tystats. Varpasalos anklagelser avslöjar emellertid vilka förekomster av smuts som ansågs tillräckligt allvarliga för att uppmärksamma allmänheten på den dåliga behandlingen av intagna på fattiggården. Till exempel verkar det som om en smutsig säng och smutsiga underkläder ansågs motbjudande. Varpasalo rapporterade att de intagnas sängkläder aldrig byttes ordentligt, utan att de i stället cirkulerades så att överlakanet användes som underlakan innan det tvättades. Således användes varje lakan i fyra till sex veckor.⁴² Enligt Varpasalo använde de intagna ibland samma underkläder i hela

fyra veckor, deras strumpor tvättades inte och de hade inte fått nya strumpor på mer än sex månader.⁴³

Varpasalos anklagelser visar även vilken typ av utrustning som ansågs vara nödvändig för att avlägsna smuts. Utöver att tillhandahålla rena lakan och underkläder till de intagna, skulle smuts avlägsnas genom att tvätta kroppen antingen i bastun eller i ett badkar. Bastun var emellertid otillräckligt utrustad. Enligt Varpasalo fanns det endast "ett par läckande tvättbaljor" i bastun,⁴⁴ vilket i praktiken innebar att de intagna inte hade tillräckligt med vatten för att tvätta sina kroppar. Dessutom fanns det inte några bastukvastar,⁴⁵ som vanligen användes för att piska ut smutsen ur den svettiga kroppen innan den tvättades. Juho Varpasalos beskrivning målar således upp en bild av en bastu som inte uppfyller sitt syfte som en plats för avlägsnande av smuts.

Vattnets centrala roll som ett medel med vilket man avlägsnar smuts betonades även av föreståndarinnan Maria Niiranen. Även om Niiranen kategoriskt avvisade Varpasalos anklagelser i polisutredningen anmärkte även hon på vattenbristen. För henne var de läckande tvättbaljorna i bastun inte det främsta problemet – i stället var det bastuns placering. Det var svårt för äldre intagna att bära vatten från brunnen till bastun, eftersom dessa låg långt från varandra. Enligt Niiranen bidrog svårigheterna att hämta vatten också till det faktum att sängliggande intagna inte kunde bada i kar så ofta som det hade varit nödvändigt. Hon förklarade att hon hade försökt informera såväl ordförande för fattigvårdsstyrelsen som stadsarkitekten om dessa brister, men att inga som helst förbättringar hade gjorts.⁴⁶

Enigheten mellan Juho Varpasalo och Maria Niiranen gällande vikten av vatten visar att man inte bör fästa uppmärksamhet endast vid olika uppfattningar om smuts, utan även ta fasta på likheterna mellan de olika inblandades erfarenheter. Utöver vattenrenlighet fanns det två andra områden där de berörda parternas uppfattningar om smuts sammanföll. Dessa områden tyder på att tolkningen av smuts och därigenom renlighetsnormerna i vissa fall överskred gränserna mellan de sociala klasserna. Å andra sidan kan likstämmigheten tyda på att Varpasalo och socialister i allmänhet ville ifrågasätta överheten genom att använda sig av dess egna renlighetsbegrepp som vapen.

Det första problemet, som nämndes av Niiranen, Varpasalo, andra intagna liksom även av polisen, var att de intagnas tvätt tvättades och torkades inomhus. Detta ansågs vålla obehag, eftersom en del intagna var sängliggande och sölade ner sängarna dagligen, och det var uppenbarligen svårt att rengöra deras lakan och underkläder ordentligt. Den dåligt rengjorda tvätten, som hängdes på tork runt ugnen i de manliga intagnas rum, upplevdes obehaglig och väckte känslor av avsmak. Föreståndarinnan försökte försvara sig med att det inte var hennes önskan att kläderna skulle tvättas inomhus, och att en del intagna ändå hade gjort det vintertid var en konsekvens av det olyckliga faktum att det inte fanns något separat tvättrum eller torkloft på institutionen.⁴⁷

Det andra problemet var ohyra. Det fanns vägglöss i sängarna och i kläder, och ett par av de intagna hävdade till och med att de hade hittat kackerlackor på bordet och i såsen. Det bör emellertid noteras att inte alla intagna stördes av förekomsten av ohyra – och att de intagnas avsmak för ohyra inte nödvändigtvis hängde ihop med moderna renlighetsbegrepp. I finsk folktradition framträder ohyra för det mesta som ett negativt fenomen, som troddes ha en koppling till andevärlden. Till exempel kunde en plötslig förekomst av löss i stora mängder tolkas som ett tecken på en annalkande olycka eller döden.⁴⁸ Ohyra bekämpades inte med rengöring utan med svavel, starkt luktande örter och magi.⁴⁹ Både förekomsten och utrotandet av ohyra var ofta knutna till vissa tider under året: exempelvis brukade man på Laurentii- eller Tomasdagen sätta ett spån över tröskeln och sedan uppmana vägglöss och kackerlackor att lämna huset via denna ”bro”.⁵⁰

Det verkar emellertid som om en del av de intagna vid Kotka glasbruks fattiggård trodde att det fanns en koppling mellan ohyra och smuts: de förklarade att de, för att bli av med ohyra, hade tagit kläder till bastun för värmebehandling och en träsäng hade burits ut för rengöring. Detta bekräftades av föreståndarinnan, som framhöll att alla möjliga åtgärder hade vidtagits för att utrota de ovälkomna gästerna.⁵¹ Juho Varpasalo kunde för sin del inte avgöra huruvida några åtgärder hade vidtagits för att bli av med ohyan. Även om han hävdade att föreståndarinnan helt hade negligerat de intagnas misär, inkluderade hans redogörelse likväl beskrivningar av rengöringsrutiner:

En intagen [...] var täckt av ohyra, så att hans hud nästan var rå, men varken föreståndarinnan eller någon annan vidtog några åtgärder för att utrota ohyrn. [...] En gång *badades han* och gavs sedan samma underkläder som han hade haft före badet, men eftersom också de var angripna av ohyra, fick han vara utan underkläder över natten. Det rummet var så fullt av ohyra att det vid *rengöring av golvet* blev en stor hög av dem och en del ohyra kröp också runt på bordet. [...] En femtonårig pojke [...] sover i en träsäng och när *sängen bars ut för rengöring*, fanns det så mycket väggloss i sängen att marken nästan blev svart.⁵²

Att de två problemen, den äckliga tvätten och ohyra, de facto var sammankopplade blir uppenbart i den redogörelse som chefen för Kotka polismyndighet lämnade till guvernören:

Jag fick intrycket att orsaken till att det fanns ohyra på institutionen och till att det var så svårt att bli av med den var att det fanns fem sjuka, sängliggande manliga intagna i ett litet, lågt rum och att sängarna stod sida vid sida, så att de intagnas kläder kom i kontakt med varandra. Rummet är överfullt och luften påverkad av de intagnas hudåkommor och avföring, så att det är skadligt för folk och främjar uppkomsten av ohyra. Vad mer är, eftersom [...] de sjuka badas och deras smutsiga kläder tvättas och torkas i rummet intill, är det uppenbart att utrotning av ohyrn har visat sig vara omöjlig.⁵³

I polisutredningsprotokollet anmärktes även att antalet intagna var för stort ”ur hälsosynpunkt” i relation till utrymmet.⁵⁴ I övrigt finns det inte några hänvisningar till hälsa i de dokument som hör till Kotka-fallet, men mellan raderna kan man även här läsa in en koppling mellan smuts och sjukdomar – och renlighet och hälsa.

Ideal och praktik

Kotka glasbruks fattiggård var inte på något sätt den enda institutionen med problem under tidigt 1900-tal. Rapporter om bristfällig renlighet på fattiggårdar publicerades regelbundet i facktidskriften *Köyhäinholtolehti* för att tjäna som varnande exempel för andra.⁵⁵ Redogörelser

för misslyckanden återfinns även bland de inspektionsrapporter som upprättades av fattigvårdsinspektionen. Ett av de värsta fallen av detta slag var Tuusniemi fattiggård, som låg cirka 150 kilometer norr om Kotka. År 1908 bestod Tuusniemi fattiggård av ett murket ruckel och ett nyare annex:

Den gamla stugan har byggts på en grund i direktkontakt med marken, varför den är vinglig och delvis förruttnad. Golvet är ojämnt och hopsjunket i mitten. [...] I ett litet rum i den bakre delen av stugan finns två dörar som är harmlösa, men äckligt smutsiga. Dessa förpestar luften i huvudrummet och det fanns en stark lukt av exkrement i skafferiet, som separeras från huvudrummet med en tunn vägg.⁵⁶

Å ena sidan berodde bristerna i fattiggårdarna på föreståndarinnorna. Eftersom det inte uttryckligen hade angivits hur och var en blivande föreståndarinna skulle skaffa sig de hushållskunskaper som stod på listan över kompetenskrav, ledde det till att de hade mycket varierande kunskaper. Medan en del föreståndarinnor endast hade ”hjälp till hemma”, hade andra kanske gått i husmodersskola med en omfattande läroplan.⁵⁷ Till exempel är det inte känt huruvida Maria Niiranen hade fått någon utbildning inför sin tjänst som föreståndarinna för Kotka glasbruks fattiggård.

Fattigvårdsinspektionen tillhandahöll inte heller särskilda instruktioner för hur föreståndarinnorna skulle bekämpa smutsen på institutionen – bortsett från rekommendationen gällande intervallerna för bad och byte av underkläder. Dessa problem diskuterades inte heller i någon större utsträckning i *Köyhäinhoitoletti*. Till exempel nämndes det inga rengöringsmetoder, utrustning eller särskilda medel – med undantag för ett speciellt spackel som man kunde använda för att täppa igen springorna i väggarna för att bekämpa ohyra samt ett par annonser om bekämpningsmedel.⁵⁸ Bristen på praktiska riktlinjer från statsmyndigheterna kan spegla den samtida uppfattningen om en könsrelaterad uppdelning av arbetet: det verkar som om fattigvårdsinspektionen och andra som bidrog till *Köyhäinhoitoletti* ansåg att rengöring var både en självklarhet och en färdighet som varje kvinna förväntades ha.

Det var inte förrän i samband med utbildningskursen 1921, som anordnades av den nyinrättade Socialstyrelsen, som de blivande föreståndarinnorna var tvungna att bekanta sig med en nyutkommen handbok i hushållning, Elina Kanervios *Kodinhoito- ja ruokatavaraoppi vasta-alkajille* ("Hushållnings- och matvarulära för nybörjare"), med extremt detaljerade instruktioner för rengöring och matlagning på ett hygieniskt sätt. De framtida föreståndarinnorna gjordes uppmärksamma på förekomsten av hälsorisker, såsom bakterier – men också på nya rengörings- och bekämpningsmedel.⁵⁹ I det här skedet ansågs hushållskunskaper vara någonting som man behövde lära sig genom en skraddarsydd utbildning. Utbildningen 1921 var den första i en lång rad av kurser, som så småningom blev ett inträdeskrav för yrket. Således spelade de nya idéerna om renlighet och hushållning en viktig roll i professionaliseringen av föreståndarinnebefattningen.

Å andra sidan berodde bristerna i fattiggårdarna ofta på fattigvårdsstyrelserna, som hade en tendens att ignorera riktlinjerna som tillhandahölls av fattigvårdsinspektionen. Det rädde verkligen ingen brist på information om hur man skulle skapa fungerande lokaler för fattiggårdar eller inreda och utrusta institutionen på nödvändigt sätt. I en handbok publicerad av fattigvårdsinspektionen 1899 föreslogs att en fattiggård aldrig borde inrättas i en befintlig byggnad, eftersom dessa var både opraktiska och svåra att hålla fria från ohyra. I stället skulle en ny byggnad uppföras "helst på torr, upphöjd mark" med "riklig tillgång på vatten såväl för matlagning som för tvätt och renhållning".⁶⁰ Dessa instruktioner ignorerades av allt att döma av beslutsfattarna i Kotka, som beslutade att använda en 40 år gammal bostadsbyggnad som annex till fattiggården, troligen för att staden saknade medel för uppförandet av en ny, större huvudbyggnad.

De allvarligaste misstagen i planeringen kunde undvikas genom tillämpning av en modellritning, som hade utformats av Helsingius så tidigt som 1886.⁶¹ Hans utkast främjade indelningen av intagna efter kön, ålder och hälsa, och strävade efter att göra den dagliga driften av institutionen så enkel som möjligt. Till exempel rekommenderade inspektören att de intagna inte skulle inhysas i stora, stökiga sovsalar – såsom salarna i de engelska arbetshusen. I stället skulle lätta halv-

väggar användas för att dela upp de manliga och kvinnliga intagnas sovsalar i mindre utrymmen, varav samtliga var avsedda för så få som två individer. Halvväggar var billiga och blockerade varken ventilation eller uppvärmning.⁶² Återigen antyder en beskrivning av fem intagna liggande sida vid sida i ett litet, lågt rum i Kotka glasbruks fattiggård att lokalerna var långt ifrån idealiska.

På 1910-talet lyfte man i allt större utsträckning fram modern teknik, såsom vattenledningar, avloppssystem, centralvärme och elektrisk belysning. Enligt Edla Juusela, den erfarna föreståndarinnan för Loimaa fattiggård, bidrog centralvärmen och den elektriska belysningen direkt till renligheten på institutionen. År 1916 skrev hon jublande: "Det kommer inte längre att finnas eldstäder där de intagna ständigt kan koka kaffe på glöden och det kommer inte längre att finnas rykande oljelampor som smutsar ned rummen." Juusela och andra rapportörer föreslog även att inredningen i fattiggården bör målas med ljusa färger för att göra institutionen mer angenäm.⁶³ Även om det inte nämndes uttryckligen är det sannolikt att det fanns en koppling mellan korståget mot smuts, tillkomsten av elektrisk belysning och preferensen för ljusa färger, som gjorde att smutsen syntes bättre.

Vad gäller utrustningen av en fattiggård var fattigvårdsinspektionen särskilt angelägen om att etablera en åtskillnad mellan en institution och ett fattigt allmogehem. I synnerhet inspektören försökte på alla möjliga sätt förmedla sina erfarenheter av enkelt folks boningar runt sekelskiftet. Enligt honom hade den obesuttna delen av befolkningen sällan en egen säng. I stället låg de på en hård bänk eller på golvet med kläderna på, med ingenting mer än en liten halmhög som madrass. Inspektören noterade att de fattiga ofta var obekanta med till och med de enklaste kokkärl: folk åt ur en gemensam, sotig gryta med träskedar, knivar eller med bara fingrarna. De drack ur en gemensam skål som gick från mun till mun. Inspektören antecknade slutligen:

Dessa och dylika seder, hvilka antagligen i en snar framtid skola blifva sällsynta äfven hos den fattigaste, kunna ju icke läggas till grund för en fattiggårds utrustning. En stor osnygghet och allmän oordning blefve naturligtvis följden.⁶⁴

Bild 3.3. På bilden ser vi en relativt välsituerad Kotkafamilj i sitt nya hem på 1910-talet. Väggarna har inga tapeter, men ordning och trivsamt råder i rummet: där finns randiga trasmattor, spetsgardiner, tavlor och krukväxter – och elektrisk belysning. Källa: Kymmenedalens museum/fotograf okänd.

En fattiggård skulle däremot vara erforderligt utrustad vad gäller möbler, sänglakan och bestick. Huvudtemat här var fysiskt avstånd mellan individer inom olika kategorier av intagna. De intagna skulle inte dela sängar, hyllor, kuddar, täcken, tallrikar, muggar eller skedar, utan alla skulle hålla sig för sig själva. Utöver detta skulle allt material vara lätt att rengöra eller tvätta: besticken skulle vara gjorda av plåt och sängarna av järn – inte av trä, såsom sängarna på Kotka glasbruks fattiggård.⁶⁵ År 1916 föreslog den sedan länge aktive instruktören Axel Nilsson att de intagnas kläder skulle göras individuella med personens initialer, så att varje klädesplagg skulle komma tillbaka till sin tidigare användare efter tvätten. ”Vetskapen om att skjortan som du sätter på dig tidigare bars av en epileptiker eller en person med omfattande eksem kan vara

svår och motbjudande”, skrev Nilsson begrundande i sin artikel.⁶⁶ Det verkar alltså som om det fanns ett underliggande antagande om att såväl fysiskt avstånd som renlighet främjade ordning och hälsa i allmänhet.

Varför ignorerade fattigvårdsstyrelser dessa goda råd? Ett uppenbart skäl till deras ovilja att förbättra förhållandena i fattiggårdarna var det faktum att de inte ville slösa med skattebetalarnas pengar. Detta perspektiv är väldigt tydligt i Kotkafallet: staden hade inte pengar till att bygga en större fattiggård eller att renovera det nyetablerade annexet. Dissonansen gick dock ofta djupare än så. Det verkar som om fattigvårdsinspektionens och skattebetalarnas förväntningar inte stämde överens i fråga om de övergripande standarderna för renlighet. Som tidigare nämnts var de flesta skattebetalare på landsbygden självägande bönder. Även om merparten av dem levde under bättre omständigheter än de obesuttna, såsom det beskrevs av Helsingius, är det möjligt att till exempel lakan betraktades som en onödigt lyx reserverad för samhällets ”herrskaap”.

Slutsatser

Studien avslöjar att det på 1910-talet fanns slående skillnader mellan finska fattiggårdar. Medan en del institutioner skröt med vattenledningar, avloppssystem, centralvärme och elektrisk belysning, låg andra i gamla bondgårdar eller barackliknande byggnader fulla av ohyra. De förstnämnda drevs av upplysta fattigvårdsstyrelser och kunniga föreståndarinnor. De senare liknade däremot inte en modern plats för institutionsvård, utan var – enligt statsmyndigheternas åsikt – snarare enkla hyddor som drevs under slapp ledning. Tillkortakommanden berodde förmodligen på allmän okunskap, rent ointresse eller brist på pengar.

Kotkafallet visar att ”de fattiga” inte var en homogen grupp. Det verkar som om de intagna hade varierande attityder till förhållandena och rutinerna på fattiggården. Detta kan ha berott på deras villighet att underkasta sig husets regler, men också på deras egen bakgrund. Med andra ord: undersökningen synliggör det faktum att ”de fattiga” hade levt olika liv innan de kom till fattiggården. En del av dem var förmodligen vana vid agrara omgivningar och traditioner, andra kopp-

lade emellertid ohyra till smuts och stördes mycket av förekomsten av krypen i fattiggården.

Kapitlet pekar även på att influenser inte uteslutande flödade från samhällets topp till botten. Processen var mer komplicerad och horisontell än så. Även om ett av syftena med fattiggården, och med föreståndarinnan, var att civilisera de fattiga verkar det som att de intagna inte nödvändigtvis var okunniga. Konflikten på Kotka glasbruks fattiggård signalerar för det första att parterna faktiskt var överens om vissa saker gällande renlighet: alla tyckte att de undermåligt tvättade underkläderna och ohyran var motbjudande. För det andra visar visseblåaren Juha Varpasalos förehavanden att de fattiga – och socialisterna – kunde angripa de övre klasserna genom att använda deras egen uppfattning om smuts och renlighet som vapen. På ett övergripande plan visar kapitlet att de intagna på fattiggårdarna inte var helt maktlösa.

Noter

- 1 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917. Riksarkivet, fattigvårdsinspektörens arkiv Fb:13, Kotka handlingar (senare: Kotka handlingar).
- 2 Det moderna Finland som geografiskt område utgjorde den östra delen av Sverige fram till 1809, varefter det annekterades till det ryska imperiet som ett autonomt storfurstendöme med en egen central förvaltning och egna lagstiftande organ. Finland blev självständigt i december 1917, i efterdyningarna av det ryska imperiets kollaps.
- 3 Jaakkola, Jouko, "Vaivaisten holhouksesta köyhäinhoitoon", *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*, Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (red.), Jyväskylä: Centralförbundet för socialskydd, 1994, 113–116; Markkola, Pirjo, "Changing patterns of welfare: Finland in nineteenth and early twentieth centuries", *Welfare peripheries: The development of welfare states in nineteenth and twentieth century Europe*, King, Steven & Stewart, John (red.), Bern: Peter Lang AG, 2007, 218f.
- 4 Helsingius betonade skillnaden mellan de moderna fattiggårdarna och de gammalmodiga fattighusen eller fattigstugorna, som fortfarande fanns kvar i slutet av 1800-talet. Fattiggårdarna leddes av en föreståndare eller föreståndarinna, som övervakade ordning och snygghet, och såg till att arbetsföra vårdtagare arbetade i jordbruket eller med annat inom anstalten. Detta var någonting nytt. I de gamla fattighusen hade de intagna varken stått under övervakning eller haft arbetsplikt. Enligt Helsingius var "frånvaron af all slags ordning [...] kännetecknande för dessa fattighus, där hjonen utan någon uppsigt fingo lefva som de för bäst funno, blott de kommo tillrätta med sitt bestämda anslag". Helsingius, Gustaf Adolf, *Handbok i fattigvård*, Helsingfors: G. A. Helsingius, 1899, 47.

- 5 Annola, Johanna, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija: Köyhäintalojen johtajattaret ja yhteiskunnallinen äitiys 1880–1918*, Helsingfors: Finska litteratursällskapet, 2011, 41–43; Annola, Johanna, "The initiation of state control of poor relief in Finland and Sweden, 1880–1920", *Nordic Historical Review*, vol. 22, nr 1, 2016. För mer om finländska intellektuellas studieresor utomlands i syfte att utveckla förhållandena i Finland, se Kettunen, Pauli, "The power of international comparison: A perspective on the making and challenging the Nordic welfare state", *The Nordic model of welfare: A historical reappraisal*, Christiansen, Niels Finn et al. (red.), Köpenhamn: Museum Tusculanum Press, 2006.
- 6 Satka, Mirja, "Sosiaalinen työ peräänkatsojamiehestä hoivayrittäjäksi", *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*, Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (red.), Jyväskylä: Centralförbundet för socialskydd, 1994, 273–275.
- 7 Det var Helsingius själv som föreslog till den finska senaten att en fattigvårdsinspektion skulle inrättas. Ett liknande system fanns i England och Wales. För mer information om utvecklingen av statlig inspektion av fattigvården i Finland och Sverige, se Annola, "The initiation of state control [...]". För diskussion om Helsingius och den övriga intelligentsans möjliga egenlystiga motiv, se Annola, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 42–44; Satka, Mirja, *Making social citizenship: Conceptual practices from the Finnish poor law to professional social work*, Jyväskylä: Jyväskylä universitet, 1995, 35–37; Kettunen 2006, 37f.
- 8 Pulma, Panu, "Valtio, vaivaiset ja kuntien itsehallinto. Gustaf Adolf Helsingius valtion ja kuntien välisen suhteen muokkaajana", *Virkanyrkit ja muita hallintohistorian tutkielmia*, Tiihonen, Seppo (red.), Helsingfors: Hallintohistoriakomitea, 1995; Satka, *Making social citizenship*.
- 9 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 96; Helsingius, Gustaf Adolf, *Köyhäinhoidon käsikirja*, Borgå: Holger Schildt, 1917, 109f.
- 10 Annola *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 200f.
- 11 I praktiken var arbetsfördelningen på lantgårdar ganska flexibel, eftersom kvinnor vid behov kunde delta i de mer manliga arbetsuppgifterna. Östman, Ann-Catrin, "Kvinnorna och åkerbruksarbetet: Om det gemensamma arbetets betydelse", *Työllä ei oo kukkaan rikastunna": Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla*, Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tanja (red.), Helsingfors: SKS, 2001.
- 12 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 71.
- 13 För mer information om ideologier förknippade med fattiggårdsföreståndarinnor och de möjligheter som detta nya yrke öppnade upp för individuella kvinnor, se Annola, Johanna, "Out of Poverty: The Ahrenberg Siblings, 1860–1920", *Journal of Finnish Studies*, vol. 20, nr 1, 2017, 132–163; Annola, Johanna, "Female Biographies, Social Service and Social Mobility", *Gender, History, Futures*, Nyström, Daniel & Overud, Johanna (red.), Umeå: Sveriges kvinno- och genushistoriker, 2018, 40–49; Annola, Johanna, "Maternalism and workhouse matrons in nineteenth-century Finland", *Women's History Review*, vol. 28, nr 6, 2018; Annola, Johanna, "A place in the sun: Education as a middle-class family value in nineteenth-century Finland", *Families, values, and the transfer of knowledge in northern societies, 1500–2000*, Aatsinki, Ulla, Annola, Johanna & Kaarninen, Mervi (red.), London/New York: Routledge, 2019, 186–205.

- 14 Invånarantalet i Kotka uppgick år 1890 till 3 571, och 9 947 år 1910. *Befolkning efter näringsgren kommunvis, åren 1880–1975, Statistiska meddelanden nr 63*, Helsingfors: Statistikcentralen, 1979, 140.
- 15 Fattigvårdsinstruktörerna (red.), *Suomen vaivaistalojen matrikkeli*, Helsingfors: 1908, 59f.
- 16 ”Uuden waiwaistalon hanke”, *Kyminlaakso* 19 april 1916; ”Tilanahtaus köyhäintalossa”, *Etelä-Suomi* 5 april 1917; ”Waiwaistalon lisähuoneisto”, *Eteenpäin* 12 april 1917.
- 17 Ryökkynen, Ari, *Kotkan kantasatama: Rakennushistoriallinen selvitys*. Kotka: Kymmenedalens museum, 2012; Harjunpää, Kaisu, *Kotkan lasiruukki 1873–1908*, ett manuskript, citeras i Ryökkynen 2012.
- 18 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 19 Utöver födelseåret, som uppgivits på polisutredningens protokoll, har det visat sig omöjligt att hitta ytterligare information om Maria Niiranen i lokala församlingsregister, skatteregister, lokala tidningar eller det material som skapats av fattigvårdsinspektionen.
- 20 ”Surullisia asioita lasitehtaan waiwaistalolta”, *Eteenpäin* 13 januari 1917.
- 21 ”Tutkimus Lasitehtaalla olewalla waiwaistalolla”, *Eteenpäin* 16 januari 1917; ”Tutkimus waiwaistalon haaraosastolla”, *Etelä-Suomi* 20 januari 1917.
- 22 Kotka fattigvårdsstyrelse till fattigvårdsinspektören 12 februari 1917, Kotka handlingar.
- 23 Allmän rösträtt i kommunalval infördes slutligen i november 1917. Reformen kom för sent: polariseringen i det finska samhället ledde vintern 1918 till ett inbördeskrig mellan de socialistiska röda och de borgerliga vita. Den vita sidan vann kriget. På många ställen påverkade fientligheterna de lokala fattiggårdarna – till exempel arresterades och dödades den före detta föreståndaren för Viborg landskommuns fattiggård av de röda under krigets första dagar. Annola *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 234–249.
- 24 ”Epäkohtia Porvoon pitäjän vaivaistalolla”, *Työmies* 17 juni 1917.
- 25 ”Yleisöltä”, *Eteenpäin* 16 augusti 1906; ”Kotkan Työväen Ravintola-osuuskunnan perustawassa kokouksessa”, *Eteenpäin* 22 februari 1908; ”Kotkan Työväen osuusravintola”, *Eteenpäin* 20 augusti 1908.
- 26 ”Uusi urakoitsija”, *Eteenpäin* 8 november 1910.
- 27 ”Tutkimus waiwaistalon haaraosastolla”, *Etelä-Suomi* 20 januari 1917; Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 28 Juho Herman Varpasalo till guvernören i Viborgs län, 10 mars 1917, Kotka handlingar.
- 29 Ibid.
- 30 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 31 ”Waiwaistalon haaraosastoa vastaan tehdyt walitukset: Poliisitutkinto pidetty”, *Etelä-Suomi* 3 maj 1917; ”Waiwaistalon haaraosastolla tapahtuneessa poliisitutkinnossa”, *Etelä-Suomi* 5 maj 1917.
- 32 ”Wirallinen tutkimus Lasitehtaan waiwaistalon oloista”, *Eteenpäin* 8 maj 1917.
- 33 Chefen för Kotka polis till guvernören i Viborgs län 8 maj 1917, Kotka handlingar.
- 34 ”Waiwaistalon haaraosastolla tapahtuneessa poliisitutkinnossa”, *Etelä-Suomi* 5 maj 1917; ”Waiwaistalon epäkohdista”, *Etelä-Suomi* 12 maj 1917.
- 35 ”Waalilmistelut Kotkassa”, *Eteenpäin* 16 augusti 1917; ”Elintarwikekomitean jäsen wankeuteen”, *Etelä-Suomi* 25 september 1917; ”Syytteet elintarwetoimikunnan jäseniä vastaan”, *Eteenpäin*, 25 september 1917; ”Kotkan elintarwekomitean toiminta”, *Etelä-Suomi* 6 oktober 1917.
- 36 ”Waiwaistalon lisähuoneisto”, *Eteenpäin* 12 april 1917.

- 37 Ibid.; "Kaupunginvaltuuston kokouksesta", *Etelä-Suomi* 10 maj 1917.
- 38 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 84; Helsingius, *Köyhäinhoidon käsikirja*, 105.
- 39 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 40 "Tutkimus Lasitehtaan waiwaistalolla tehtyjen walituksien johdosta", *Eteenpäin* 20 januari 1917; Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 41 Ibid.
- 42 Ibid.
- 43 "Surullisia asioita lasitehtaan waiwaistalolta", *Eteenpäin* 13 januari 1917.
- 44 Ibid.
- 45 Ibid.
- 46 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 47 Ibid.
- 48 Forsius, Arno, "Syöpäläisuskomuksista", <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/syopala2.htm>.
- 49 Ibid.
- 50 Vilkuna, Kustaa, *Vuotuinen ajantieto: Vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen*, Helsingfors: Otava, 2002, 13, 66, 189f., 204f., 209, 220, 291f., 334.
- 51 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 52 Ibid. (Min kursivering.)
- 53 Chefen för Kotka polis till guvernören i Viborgs län 8 maj 1917, Kotka handlingar.
- 54 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 55 "Toimenpiteitä epäkohtain poistamiseksi köyhäintaloissa", *Köyhäinhoitolehti* 19 september 1913; "Waiwaishoidontarkastelijan viimekesäisiltä markoilta", *Köyhäinhoitolehti* 9 januari 1914; Johtajatar: "Kokemuksia köyhäintalonjohtajattaren toimialalta", *Köyhäinhoitolehti* 7 april 1916.
- 56 Inspektionsrapport, 16 mars 1908. Riksarkivet, fattigvårdsinspektörens arkiv Fb:32, Tuusniemi handlingar.
- 57 Annola, Äiti, *emäntä, virkanainen, vartija*, 100f.
- 58 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 125f.
- 59 Annola, Äiti, *emäntä, virkanainen, vartija*, 121f.; Kanervio, Elina, *Kodinhoito ja ruokatavaraoppi vasta-alkajille*, Helsingfors: Kirja, 1920.
- 60 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 57f. Se även Helsingius, Gustaf Adolf, *Kunnallisten hoitolain perustamista vaivaisia ja sairaita varten koskevia neuvoja*, Helsingfors: Kejsarliga senaten, 1892.
- 61 För mer information om modellritningarna, se Annola, Äiti, *emäntä, virkanainen, vartija*, 61–63; Annola, "The initiation of state control [...]", 212.
- 62 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 126.
- 63 "Uusia köyhäintaloja vuonna 1913", *Köyhäinhoitolehti* 6 mars 1914; "Huomattawia parannuksia laitoshoidon alalla", *Köyhäinhoitolehti* 3 december 1915; Hedi (Edla Juusela): "Muutamia muistelmia köyhäintaloista", *Köyhäinhoitolehti* 5 maj 1916; A. N-n [Axel Nilsson]: "Huomioita köyhäintaloistamme", *Köyhäinhoitolehti* 6 juni 1916.
- 64 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 90, 124.
- 65 Ibid., 58f., 83–85, 88, 124–128; Helsingius, *Köyhäinhoidon käsikirja*, 77, 98–100, 104f., 123–127.
- 66 A. N-n [Axel Nilsson]: "Huomioita köyhäintaloistamme", *Köyhäinhoitolehti* 6 juni 1916.